

⁵⁴ Шаповал Ю. І. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення/ Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов. – К.: Стилос, 2002. – С. 102.

⁵⁵ Гай-Головко О. Ім дзвони не дзвонили / О. Гай-Головко. – Вінніпег, Канада: Вид. спілка Тризуб, 1987. – С. 14.

Резюме

Майстренко В. С. , Корнев О. В. *Українська автокефальна православна церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926 – 1930 рр.)*

В даній статті описується історія Української Автокефальної Православної Церкви на Слобожанщині і Донбасі в перехідний період від НЭПа і політики декларованої «українізації» до початку «колективізації» і антиукраїнських репресій (1926 – 1930 гг.). Дослідження охоплює період максимального посилення позицій УАПЦ, яке стало причиною її жорстокого знищення на рубежі 1929 – 1930 гг. Велику увагу було приділено авторами вивченню зв'язку між ліквідацією незалежної і по-справжньому національної УАПЦ і такими подіями, як розгром декларованої «українізації» і організація штучного Голодомору-геноциду 1932 – 1933 гг., які автори кваліфікують як ланки в одній ланці поступового антиукраїнського терору.

Наумов С. О.

ДО ПИТАННЯ ПРО МАСШТАБИ Й ДИНАМІКУ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (90-і рр. ХІХ ст. – 1907 р.)

Історія українського політичного руху імперської доби вивчається вже понад століття. Попри це, знання про його масштаби й динаміку залишаються неточними і неконкретними, значною мірою з-за відсутності необхідного цифрового матеріалу. Оскільки, судячи з наявної спеціальної літератури, що стосується проблеми, та окреслених перспектив подальшої її розробки¹, чекати результативних узагальнюючих досліджень у цьому напрямку доведеться, мабуть, ще довго (головним чином, через специфічні вади джерельного комплексу), було б доречно, на нашу думку, йти шляхом поступового накопичення часткових показників, кількісних характеристик окремих складових національного руху – партійних, територіальних, соціальних, функціональних тощо.

Одним із таких показників може бути динаміка його організаційних структур у певному, достатньо репрезентативному (з точки зору питомої ваги, умов для розвитку руху, наявного політичного спектру організацій та ін.) регіоні України. Для їхньої характеристики пропонується, як аналітичний інструмент, поняття „регіональні структури українського політичного руху”, якими вважаються будь-які його організаційні форми (партії, організації, місцеві осередки та їх об'єднання, окремі діячі), що існували в межах окремого регіону Наддніпрянської України. В цій статті мова йтиме про структури, що функціонували в межах Лівобережжя – Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній за адміністративним поділом того часу. Їх виявлення й характеристика здійснювалися на основі комплексу джерел, сформованого шляхом максимально можливого їх відбору з опрацюванням усієї наявної інформації про українські організації². Хронологічні рамки статті відповідають висхідній стадії розвитку українського політичного руху – від його зародження до Першої російської революції включно.

Зародження регіональних структур, як і всього українського політичного руху, припадає на 90-і рр. XIX ст., коли невдоволення аполітичним українофільством і пошук нових шляхів, ідей та організаційних форм в українському русі привели до виникнення національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю – Братства тарасівців, Загальної української організації (ЗУО), Українських студентських громад (УСГ) та деяких інших, які на Лівобережжі не були представлені. Організаційна мережа українського руху відразу охопила всі губернії краю, проте була в той час ще дуже слабкою і нестабільною. Вдалося встановити діяльність 13 осередків українських політичних організацій (8 – Братства тарасівців, 4 – ЗУО, 1 – УСГ) у 8 повітах Лівобережжя (у кожному п'ятому), з них 5 – на Полтавщині, 2 – на Чернігівщині, 1 – на Харківщині (див. табл. 1).

Українські об'єднання того часу мали перехідний характер: організаційні риси були невиразними, зміст діяльності – переважно культурницьким, політичні ідеї ще не склалися в цілісну систему, зв'язок із масами тільки почав налагоджуватися, вплив на суспільство був незначним. Мінімальним був і кількісний склад цих організацій. Братство тарасівців об'єднувало, за нашими оцінками, близько 100 чол., більше половини яких діяли на Лівобережжі. Наприкінці XIX ст. в регіоні працювали від третини до половини членів Загальної

Української організації – в межах 50-70 осіб. Харківська Українська студентська громада (єдина, що існувала на Лівобережжі) налічувала тоді орієнтовно 20-30 членів³. Загальна чисельність активних учасників українського політичного руху на Лівобережжі, таким чином, навряд чи перевищувала 150 осіб.

У 1900-1904 рр. розпочався процес переходу до партійної форми організації, становлення партійних структур українського політичного руху. Найбільш потужною і структурованою його фракцією була Революційна українська партія (РУП). Її організаційну основу утворювали лівобережні осередки: тут діяли чотири „вільні громади” з шести, партійні організації і групи виявлені в 17 повітах із 41, у тому числі в 15 містах і містечках та 14 селах. Але дійсно густою ця мережа була тільки на Полтавщині, де вона охоплювала 12 повітів з 15. Це була єдина в Україні губернія з двома „вільними громадами” РУП, у той час як у п’яти губерніях їх не існувало взагалі⁴. Очевидно, вирішальне значення мали етносоціальний склад населення губернії (найвищий відсоток українців, висока питома вага козацтва та малоземельного селянства) та перехресні впливи чотирьох „вільних громад” – двох місцевих, Київської і Харківської, котрі значною мірою склалися з вихідців із Полтавщини.

Характерною рисою організаційного розвитку і формування соціальної бази РУП була поетапна переорієнтація на ту чи іншу соціальну верству, в залежності від розуміння лідерами партії її завдань і можливостей. У 1900-1902 рр. головним завданням було заснування місцевих організацій, і робота велася переважно в студентсько-учнівському середовищі, найбільш піддатливому й перспективному в цьому відношенні. В наступний відрізок часу організації й групи РУП укорінилися у багатьох повітових центрах, містечках і селах Лівобережжя і зосереджували свою увагу передусім на сільськогосподарських робітниках. З 1904 р. розгорнулася цілеспрямована робота серед міського пролетаріату.

Що стосується ЗУО, то боротьба між застарілими традиціями громадівства й потребою виходу на модерний ідейно-організаційний рівень політичної партії тривала в організації практично до Першої російської революції. Лише восени 1904 р. на основі ЗУО була створена Українська демократична партія (УДП). Прогрес був найменш помітним у організаційному будівництві, тож місцеві структури цієї течії українського руху в ті роки практично не зазнали змін.

Виникнення і початковий етап діяльності Української народної партії (УНП) були пов'язані виключно з Лівобережжям. Тому вона в цілому розглядається як своєрідна складова регіональних структур українського політичного руху. Центром і основою партії була харківська група, яка об'єднувала не менше 30-50% її членів. Групи УНП на Лівобережжі існували в Лубнах і, можливо, Прилуках. Чисельність партії оцінюється в кількадесят осіб.⁵ По суті УНП була невеликою конспіративною політичною організацією з мінімальною кількістю місцевих груп.

В цілому на початку ХХ ст. регіональні виміри українського політичного руху у порівнянні з попереднім етапом зросли кратно. На Лівобережжі протягом 1900-1904 рр. склалася постійно діюча мережа українських осередків, функціонували десятки організацій, сотні активних учасників тощо. Регіональні структури українського політичного руху існували в 18 повітах з 41 (44%), а на Полтавщині – у 12 з 15 (80%). Вони склалися щонайменше з 30 організацій і груп трьох партій (див. табл. 2). Основу їх утворювали осередки РУП. Це стало наслідком як соціального спрямування роботи партії, яке знаходило найбільший відгук серед трудящих мас, так і наполегливого організаційного будівництва, якого не було в інших партіях.

У 1905-1907 рр. найбільш інтенсивно в організаційному відношенні розвивалася РУП-УСДРП. Основою партії стали місцеві організації (як правило, на повітовому рівні), які в роки революції існували в 19 повітах (12 – Полтавщини, 6 – Чернігівщини, 1 – Харківщини), що становить майже половину (46%) їх загальної кількості. Новим явищем в українському русі стала диференціація місцевих організацій, груп і гуртків за соціальною ознакою. Особливого значення надавалось зміцненню пролетарського прошарку. Робітничі організації існували в 10 повітах, у них налічувалось близько 800-900 робітників (головним чином міських). Вони все частіше піднімались у партійній ієрархії, ослаблюючи монопольне становище інтелігенції. Разом з тим продовжувалась інтенсивна організаційна робота серед селянства. Виявлено 15 сільських організацій і окремих груп, 9 з яких припадає на Полтавщину і 6 – на Чернігівщину (всього вони існували принаймні в 45 селах 16 повітів). Сумарну чисельність членів РУП у селах Лівобережжя можна наближено оцінити в 700-1000 чол. Інтелігенція (можна говорити щонайменше про 800-900 партійних інтелігентів) була представлена в партії як на вищому й середньому

рівнях, складаючи абсолютну більшість її активу, так і на низовому, утворюючи окремі організації і групи. Сумарно на Лівобережжі було близько 2,5 тис. членів РУП-УСДРП.⁶

Творення місцевих організацій УДП-УДРП в 1905 р. протікало повільно, гальмувалося інертністю громад у цьому питанні, відокремленням Української радикальної партії, відходом тих, для кого членство у нелегальній партії було неприйнятним. На Лівобережжі партія була помітно представлена (хоча б на рівні невеликих груп чи окремих діячів) тільки в Полтавській губернії (принаймні в 10 повітах); на Чернігівщині її діяльність обмежувалась кількома населеними пунктами в 3-4 повітах, а на Харківщині – губернським містом. З метою інтенсифікації й оптимізації партійного будівництва Полтавська громада у червні 1906 р. опублікувала „Проект заснування українських громад” – план створення ієрархічної партійної структури⁷. Але в підсумку була проведена тільки реорганізація існуючих громад у губернських містах. Формування повітових комітетів УДРП, не кажучи вже про сільські громади, зупинилось на півдорозі. Загальну чисельність членів УДРП на Лівобережжі можна орієнтовно оцінити в 150-200 осіб.

Процес адаптації до нових умов діяльності, зміни в ідеології УНП спричинили пошук відповідних організаційних форм. У 1905 р. в партії оформилась група „автономістів”, які вважали за необхідне замінити проблемне гасло „Самостійна Україна” пунктом про автономію України і створити національну правоцентристську коаліцію. Є свідчення про формування партією власних чи асоційованих структур серед селянства (Українська селянська партія), пролетаріату (робітничка організація в Харкові), учнівської молоді („Академічне товариство „Січ Самостійна Україна”). Проте ці заходи мали лише тимчасовий успіх або взагалі виявилися безрезультатними. Відмова УНП від тактики вичікування, пошук союзників серед різних верств населення сприяли деякому підвищенню її популярності, розширенню кількісного складу і соціальної структури. Та в цілому спроба УНП вийти на рівень вагомій політичної сили, потужної партії виявилась невдалою.

Одним із помітних проявів поглиблення та диференціації українського руху в роки революції було організаційне виокремлення соціал-революційної течії, яке зрештою призвело до проголошення УПСР у 1907 р. Як політична організація УПСР у ті роки ще

перебувала на стадії формування. Організаційну основу цього процесу становили гуртки, котрі започаткували його ще в 1903-1904 рр. (О. Мицюка в Золотоніському повіті, М. Шаповала в Чугуєві). В роки революції до них приєднались або наблизилась нові групи різного походження, з неоднаковим ідейно-організаційним статусом, майже невлітими для ідентифікації: нечисленні представники національно свідомої інтелігенції, які під впливом селянської боротьби саме з нею пов'язували визвольні перспективи; селянські групи РУП, котрі з різних причин відійшли від неї; стихійні селянські гуртки без певної політичної орієнтації; окремі члени й гуртки російських есерів, що виявляли схильність до національного забарвлення своєї діяльності. Ці групи перебували на різних стадіях наближення до УПСР: одні взяли участь у її формуванні, інші співробітничали, висловлювали свою підтримку чи прихильність, треті залишались потенційним резервом. Разом вони утворювали в суспільному русі того періоду явище, котре, на нашу думку, доцільно визначити як „українсько-есерівська течія”. Ідейно невиразна, організаційно неформована, „українсько-есерівська течія” була лише зародком майбутньої партії, який не встиг трансформуватись у справжній політичний організм.

Загалом 1905-1907 рр. були періодом найвищого розвитку українського політичного руху. За короткий час регіональні структури українських партій зросли кількісно (майже на порядок), розширилась їх географія, значно збільшилося число прибічників. У роки революції регіональні структури українського політичного руху функціонували у 24 повітах Лівобережжя – на третину більше, ніж у попередній період. Вони об'єднували 51 організацію українських партій, проти 30 в попередні роки (див. табл. 3). Цей приріст (70%) був отриманий головним чином завдяки РУП-УСДРП і УПСР (по 9 організацій). Тим самим підтверджуються як популярність ліворадикальної ідеології та вагомість соціально-політичної складової суспільних процесів у той час, так і організаційна пасивність УДП-УДРП і УНП. Загальну чисельність членів українських партій на Лівобережжі можна оцінити приблизно в 3-3,5 тис.; кількість симпатиків мала б вимірюватися десятками тисяч. Але необхідного для справжньої політичної партії організаційного рівня досягла тільки РУП-УСДРП, осередки якої існували більше ніж у половині повітів краю (на Полтавщині в 80%),

утворюючи розгалужену, ієрархічно організовану мережу зі сформованим партійним апаратом.

Поразка Першої російської революції, суспільна депресія і політична реакція поклали край висхідній лінії розвитку українського політичного руху та його регіональних структур. Протягом 1907-1908 рр. всі політичні партії фактично припинили своє існування, втративши регіональні й місцеві осередки, організаційні зв'язки, здатність вести практичну роботу. Тривала боротьба за їх відродження принесла локальні успіхи у вигляді тимчасової активізації тих чи інших організацій, проте кінцевої мети не досягла. Через латентний характер існування багатьох осередків, різновекторну динаміку організаційних процесів в українському політичному русі та доволі значну тривалість так званого міжреволюційного періоду (середина 1907 – початок 1917 рр.) автору вдалось отримати лише часткові дані щодо окремих організаційних складових національного руху і хронологічних відрізків. Звести їх воедино, на кінець етапу (як це було зроблено щодо інших етапів) чи на якийсь інший момент, відобразити весь цей процес узагальненим цифровим матеріалом поки що неможливо. Ця обставина до певної міри теж вплинула на визначення хронологічних рамок даної статті.

Таким чином, наведені дані не лише засвідчують неухильний поступальний розвиток українського політичного руху протягом 90-х рр. XIX ст. – 1907 р., швидке зростання його параметрів, розширення соціального складу і географії діяльності, удосконалення організаційної структури, а й дають цілком конкретне, наочне уявлення про кількісні виміри цих явищ. Тим самим більш переконливо підтверджуються життєвий потенціал і органічність національного руху, підтримка мас, динамічне розгортання процесу українського націєтворення. Разом з тим очевидна його нерівномірність у територіальному розрізі, значне відставання основної частини регіону від „авангарду” українського руху, роль якого належала Полтавщині. Наявний матеріал дає можливість зробити попередні висновки щодо причин такого становища, ролі етносоціального та модернізаційного чинників, історичної пам'яті тощо. Проте вони потребують більш предметного спеціального вивчення та окремої публікації.

Примітки

¹ *Нариси з історії українського національного руху.* – К., 1994; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX – поч. XX ст. – К., 1996; *Головченко В.* Від „Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996; *Бевз Т. А.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999; *Павко А. І.* Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрями наукових досліджень. – К., 2001; *Стрілець В. В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кін. XIX ст. – 1939 р.). – К., 2002; *Меша В. Г.* Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми). – К., 2004; та ін.

² Докл. про це див.: *Наумов С. О.* Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р. (на матеріалі Лівобережжя): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 2007. – С. 2-4.

³ *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). – Х., 2006. – С. 10, 34.

⁴ *Там само.* – С. 59.

⁵ *Ткаченко Ю.* „Батько українських націоналістів”: (Микола Міхновський) // Віче. – 1995. – № 11. – С. 130.

⁶ *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі. – С. 103, 105.

⁷ *Рідний край.* – Полтава, 1906. – 9 черв. – С. 13-14.

Резюме

Наумов С. А. К вопросу о масштабах и динамике украинского политического движения в Российской империи (90-е гг. XIX в. – февраль 1917 г.)

В статье обоснована целесообразность и предпринята попытка определения количественных параметров украинского политического движения, в особенности, его общих масштабов и динамики, на основе частных показателей (в данном случае – развития региональных организационных структур национального движения). Полученные автором цифровые данные являются результатом обобщения базы данных, сформированной на широкой источниковой основе.

Таблиця 1

Регіональні структури українського політичного руху
на Лівобережжі в 90-х рр. XIX ст.*

Структури Повіти	Братство тарасівців	ЗУО	УСГ	Всього громад, гуртків, груп
Лубенський	1	1	-	2
Миргородський	1**		-	1
Полтава	1	1	-	2
Прилуцький	1	-	-	1
Роменський	-	1	-	1
Всього на Полтавщині (5)	4	3	-	7
Харків	1	-	1	2
Всього на Харківщині (1)	1	-	1	2
Борзнянський	2	-	-	2
Чернігів	1	1	-	2
Всього на Чернігівщині (2)	3	1	-	4
Всього на Лівобережжі (8)	8	4	1	13

* Тут і далі не враховані повіти, де працювали поодинокі діячі або існували організаційні зв'язки українських об'єднань.

** Припущення

Таблиця 2

Регіональні структури українського політичного руху
на Лівобережжі в 1900-1904 рр.

Структури Повіти	РУП		ЗУО- УДП	УНП	Всього організацій і груп
	організацій	груп*			
Золотоніський	-	2	-	-	2
Кобеляцький	-	1	-	-	1
Костянтиноград.	-	2	-	-	2
Лохвицький	-	1	-	-	1
Лубенський	2	-	1	1	4
Миргородський	1	-	-	-	1
Переяславський	-	2	-	-	2

Історія України

Пирятинський	-	1	-	-	1
Полтава	1	-	1	-	2
Прилуцький	1	-	-	1**	2
Роменський	-	1	1	-	2
Хорольський	-	1	-	-	1
<i>Всього на Полтавщині (12)</i>	<i>5</i>	<i>11</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>21</i>
Валківський	-	1	-	-	1
Харків	1	-	-	1	2
<i>Всього на Харківщині (2)</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>1</i>	<i>3</i>
Кролевецький	-	1	-	-	1
Ніжинський	2	-	-	-	2
Остерський	1	1	-	-	2
Чернігів	-	-	1	-	1
<i>Всього на Чернігівщині (4)</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>6</i>
<i>Всього на Лівобережжі (18)</i>	<i>9</i>	<i>14</i>	<i>4</i>	<i>3</i>	<i>30</i>

*Не відображені групи, які входили до складу організацій свого повіту.

**Припущення.

Таблиця 3

Регіональні структури українського політичного руху
на Лівобережжі в 1905-1907 рр.

Структури Повіти	РУП- УСДРП	УПСР	УДП- УДРП	УНП	Всього організацій
Гадяцький	1	-	-	-	1
Золотоніський	1	1	1	-	3
Кобеляцький	1	-	-	-	1
Костянтиноград.	1	-	-	-	1
Лохвицький	1*	-	-	-	1
Лубенський	3**	-	1	1	5
Миргородський	1	-	1***	-	2
Переяславський	1	-	-	-	1
Пирятинський	1	-	-	-	1
Полтава і повіт	4**	1	1	-	6
Прилуцький	1	-	1***	1***	3
Роменський	1	-	-	-	1
Хорольський	1	-	-	-	1

<i>На Полтавщині (13)</i>	<i>18</i>	<i>2</i>	<i>5</i>	<i>2</i>	<i>27</i>
Валківський	1	1	-	-	2
Зміївський	-	1	-	-	1
Харків	2**	1	1	1	5
<i>На Харківщині (3)</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>8</i>
Борзнянський	2**	1***	-	-	3
Глухівський	2**	1	-	-	3
Козелецький	1	-	-	-	1
Конотопський	1	-	-	-	1
Кролевецький	1	-	-	-	1
Ніжинський	2	1***	-	-	3
Сосницький	1	-	-	-	1
Чернігівський	1*	1	1	-	3
<i>На Чернігівщині (8)</i>	<i>11</i>	<i>4</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>16</i>
Всього на Лівобережжі (24)	32	9	7	3	51

*Група.

**Рахуючи сільські організації як окремі.

***Припущення.

Посохова Л. Ю.

„РЕКРЕАЦІЯ”: КУЛЬТУРА ВІДПОЧИНКУ УЧНІВ ТА ВИКЛАДАЧІВ ПРАВОСЛАВНИХ КОЛЕГІУМІВ УКРАЇНИ XVIII СТ.

Як відомо, в XVIII столітті великими освітніми центрами на Україні були православні колегіуми – Київський (який отримав статус академії), Чернігівський, Харківський та Переяславський. Сучасні дослідники історії освіти та культури, роблячи висновки про вплив цих освітніх центрів, безумовно, звертають увагу на той соціокультурний ландшафт, який створювали ці колегіуми.

У цій статті ми сфокусуємо дослідницьке завдання на вивчення аспекту, який не ставав предметом спеціальних студій – форми дозвілля учнів та викладачів православних колегіумів України в XVIII столітті. Особливе зацікавлення викликають нові форми „інтелектуального відпочинку”, виникнення яких пов’язане перш за все із діяльністю колегіумів.